

«ԳՈՂԳՈԹԱ

ԹՐՔԱՅԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ»

(ԱՂԵՏԱԼԻ 1915 ՏԱՐԻՆ)

Երուսաղէմի մեր ձեռագրատան մէջ պահուած կը մնայ անաւարտ այս աշխատասիրութիւնը, պատրաստուած Թէոդիկի կողմէ: Զորա հատորներէն ունինք միայն երեքը և երրորդի վերջաւորութեան՝ չորրորդի բովանդակութեան ցանկը:

«Հարգ և վերջին հատորին բովանդակութիւնը պիտի ըլլայ.

- 15.— Գօմիայի Կուսակալութիւնը
- 16.— Ատամայի Կուսակալութիւնը
- 17.— Մուսուլ-Պաղտատի Կուսակալութիւնը
- 18.— Հալէպի Կուսակալութիւնը
- 19.— Պէշրուքի Կուսակալութիւնը
- 20.— ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ
- 21.— Սուրիայի Կուսակալութիւնը

և

22.— ՏԷՐ ԶՕՐ

Մեղի հասած տեսարակներու 574 էջերը կը նկարագրեն Հայ եկեղեցական դասին նահատակութեան պարագաները տասնչորս գլուխներու մէջ, բաժնուած Թուրքիոյ կուսակալութիւններու հիման վրայ: Իւրաքանչիւր կուսակալութեան մէջ ապրող հայութեան ցանկերը, բոտ քաղաքի և գիւղի, եկեղեցիները և հոն ծառայող հոգեւորականները՝ ըստ կարգի, կը կազմեն ամբողջական քայք սկզբ և՛ բառարանային պատկերը եկեղեցականութեան նահատակութեան:

Թէոդիկի լուրջ այս վկայութիւնը կը ներկայացնէ յիսնամեակի յիշատակութեամբ անգամ մը եւս աշխոժած հոգիներուն, որպէսզի երախտագիտութեան զգացում մը և յիշատակութեան պարագ մը ընծայած ըլլանք այն հոգիներուն, որոնք իրենց ժողովուրդին հետ և յաճախ անկէ առաջ՝ ըմպեցին աքսորի և նահատակութեան դառն բաժակը Վաղեսույի 1915 տարին:

Թրքահայաստանը, Օսմանեան օրէնքի տրամադրութեամբ «միլլէթ» իրրեւ, կազմակերպուած և պետութեան կողմէ ճանչցուած էր որպէս եկեղեցական համայնք: Ոչ միայն իր ներքին կազմակերպութեամբ, այլ նաեւ պատմական գործունէութեամբ և յարաբերութիւնով, Հայկական կեանքի կորիզն էր Եկեղեցին և հոգեւոր ու ազգային պետը՝ եկեղեցականը:

Երկու Կաթողիկոսական Աթոռներ (Սիւս և Ալթամար) և երկու Պատրիարքական Աթոռներ (Պոլիս և Երուսաղէմ) կը կառավարէին եօթնասուն երկու թեմեր՝ երեք Հազարէ աւելի եկեղեցականներով, առանց խօսելու տակաւին Հայ Կաթողիկէ և Աւետարանական համայնքներու մասին:

Օսմանեան կը յիշատակէ 2155 գործող Հայ եկեղեցիներ Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ, առանց Հաշուելու աւերակ սրբավայրերը, ուխտատեղիները, վանքերը, զորս կրօնասէր և յինարար մեր ժողովուրդը կը պահէր իրբեւ իր հոգիին հայրենիքը, ազօթքին և մօմին գուրգուրանքով:

Հայ պետականութեան աւերումէն ետք, Հայ Եկեղեցին իր թեւերուն

Նահատակութեամբ սնած Գրիստոսի եկեղեցին ունի նահատակներու անվերջանալի պատմութիւն մը: Ներոնեան տանջանքներու ահաւոր նկարագրութիւններուն մէջ կարիլի է գտնել ահաւորին ծայրագոյնը. սակայն յատուկ պարագայներու միայն: Ոչ մէկ պատմութիւն քակարէն արձանագրած է նահատակութիւնը ամբողջ եկեղեցիի մը, իր ժողովուրդին հետ: Եւ այդ՝ չարչարանքներու ամենէն մութ գոյներով:

Թէոդիկի տետրակներուն մէջ նկարագրուածը հազիւ թէ զազափար մը տայ քահանաներու և բարձրաստիճան եկեղեցականներու պատապանքին: Երբեմն ճակատադրի մը ամբողջ ահաւորութիւնը նկարագրուած է մէկ բացատրութեամբ կամ նոյնիսկ բառով. «Անհետ», «Նահատակուած Տէր Զօրի ճամբուն վրայ», «Նոյնպէս»:

«Անհետ» և «Նահատակ» քահանաներու մէջ կան մտաւորականներ, ծերունիներ, կորովի երեսասարգներ, նուիրուած հոգիներ, ինչպէս, օրինակի համար.

— Բառնաբա Գինյ. Բարումնան. «Ծնած 27 Դեկտ. 1863—ին: Օծակից Տ. Բարբադիսէի (1908—ին ձեռնադրուած): Իր կարգակցներէն Բիշ մը աւելի պարպած է դառնութեան քաժակը, քանիցս աքացի հարուածներու և սաստիկ ծեծի ենթարկուելով, բանտէ բանտ մուտ գործելով, կողմադուռուց և անզուապ մնալով Տէր Զօրի ճամբուն վրայ, մինչեւ նահատակութիւնը՝ երիցուսուց և գաւակացը հետ»:

— Տ. Խորէն Գինյ. Համբարձումեան. «... հայր՝ Խարբերդի իզերաբայտ Առաքնորդ Պապ Ծ. Վրդ.ի» ... «կից 85 տարիներու բռնի տակ, կ'իյնայ իր հօտին առաջը, գլուխը քայքայ, ալիքաւ մօրուբը հովին տարաւորը, խլիպայէ վիճակի մը անձնատուր...»:

— Տ. Արսէն Գինյ. Պօգոմեան. «... զարգացեալ և պատուական երէց, վարած ուսուցչական պաշտօններ, յօդաւածագիր Պոլսեայ քերթերու, բեմաբասաց և ներքաւ տանկազէտ ... ուսուցիչ և տնօրէն ազգ. երկսեռ վարժարանաց ... Նիկովիդի և Ատա-Փազար ... ընտանեօք կը խառնուի գաղթականաց հասանքին և յայրորդաբար կ'անցնի Պէտրիկ Տէրպետին, Էսիկ Եփեսիէի, Գօնիայէն և Էրէլիէն ... բռնագաղթի նորագոյն հրամաններ զինք կը բռնեւ աւելի հեռանկեր, մինչեւ Պապ՝ ուր կ'ենթարկուի սաստիկ գանակածութեան մը: Կրկին աքսոր՝ Մեսքենէ, Տեփի և Ապու Հաքար, ուրիշ յատկապէս Տէր Զօր կը զրկուի տեղւոյն ռոտիկանապետին...»:

— Շիղա Գինյ. Պանդիտեան. «... աքսորի ճամբուն վրայ կ'ենթարկուի անլուր չարչարանքներու և բռնառութեանց՝ որոնց հետեւեալ կ'ստիպուի հազուստները ծախի անզուգ մրկորին պահանջը մասամբ գոհացնելու համար, մինչեւ իսկանի ժամանումը, դաշտին մէջ վախճանելով անտերուք, մերկանդամ և անուաղ»:

— Շմաւոն Գինյ. Զափարեան. «... օծակից և քալտակից Տ. Շիղայի»:

Եւ այսպէս, տապալանաբար արձանագրութիւններու շարքի մը նման, անվերջանալի ցանկերը չարչարանքի և ժահուան զոհներուն:

Յատկապէս անգուրբ եղաւ ճակատագիրը բարձրաստիճան եկեղեցականութեան: Յաճախ հօտը անհովիւ ձգելու բացորոշ մտադրութեամբ, ազգորէն առաջ տարուած և նահատակուած Առաջնորդներուն մեծամասնութիւնը Արմաշի և Եւբոպական Համալսարաններու այն սերունդէն են, որ, ոչ միայն եկեղեցագիտական և հոգեւոր, այլ մանաւանդ հայագիտական և գեղարուեստական մեր գրականութեան մեծ հոսանքին փայլուն ստեղծիչները եղան:

Ասոնցմէ, օրինակ, յարաբերաբար քիչ ծանօթ Գէորգ Ծ. Վրդ. Դուրեանը, Պրուսայի Առաջնորդ, շրջանաւարտ Եւրոստղէմի Վարժարանէն

1892-ին, Մադիսոնու Աստուածարանութեան՝ Ամերիկայի Հարվըրտ Համալսարանէն, արեւելագիտութեամբ պարագած Լալիցիկի Համալսարանին մէջ, իմաստասիրութեամբ՝ Սոուպոնի մէջ։ «Հմուտ Հին սեմական (Եբրայեցերէն, Հին Ասորերէն, Արաբերէն) և դասական լեզուաց (Լատին և Գրից), Անգլերէնի, Փրանսերէնի, ու Գերմաներէնի»։ Հեղինակ երկու անտիպ գործերու, «Քորաշարաւոր Մեկնարանութիւնը» և «Պատմութիւն Փիլիսոփայութեան»։ Աստուածարանութեան, Փիլիսոփայութեան և Անգլերէնի ուսուցիչ՝ Արմաշու Դպրեմանքին մէջ...

«Ներքեան գլուխովը, լրջութեամբն ու վարչական ցայտուն կարողութիւններովը՝ հայ եկեղեցական դասուն պատուարքի այս անդամին վիճակւած էր մահերուն ամենէն անգութը... Զինուորական Ատեան տարուելու պատրաստով կը համուի Պրուսայէն, որպէս թէ Կորիմ տարուելու համար։ «Շատ չանցած» սու լուրը կը հասնէր Բաղաֆ, Թէ Խրոսնի, Կիւմրիշխանիէն անդին, Մատրակի փոտերը, կառքէն վար առեր և չարաչար ցնախաղեր են գինձ, նայն նպատակաւ Բաքերդէն հոն տարուած Անանիա Վրդ. Հագարապետեանի հետ ... Այնուհետեւ հոսն անհովիւ կը մնայ և կ'եմբարկուի գումարներով փութումին...»։

Այսօր, յիսուհ տարիներ ետք, երբ կը կարգանք Հայ Հոգեւորականութեան Գողցումն և անգամ մը եւս մեր յիշողութեան առջեւէն կ'անցնին Հագարաւոր եկեղեցիներ՝ հրկիզուած ու պղծուած, որբավայրեր՝ աւերուած, զպրոցներ ու վանքեր՝ ամայացած և այդ բոլորին՝ ինչպէս սեղանի մը վրայ պատարագուած Հայ եկեղեցականութիւնը, մահաբոյր սարսուռով մը հաղիւթէ կարենանք չափել ստեղծուած ամայութիւնը. ամայութիւն մը, որ կը տարածուի մինչեւ մեր օրերը։ Դարերու ժառանգութիւն մը ջնջուեցաւ մարդկային արժէքներու և մշակութային գանձերու, որոնց ոչ քանակը և ոչ որակը կարելի եղաւ վերականգնել, որովհետեւ ոչ միայն նահատակուեցաւ մեր եկեղեցին, այլ արմատախիլ եղած՝ անոր բեկորները զրկուեցան նաեւ հայրենի հողի և արեւի անփոփոխելի բարիքէն։ Օտարութեան մէջ Հասած ծաղիկները ինչպէ՞ս կրնան ունենալ բոյրն ու գոյնը Հարազատութեան, Հեռու՝ Հիւնաւուրց վանքի քարէն և դարերու թանձրացած խուճկի բոյրէն։ Ոչ միայն զոյութիւն ունեցածը քանդուեցաւ, այլ նաեւ նորին և նոյնին վերապրումին կարելիութիւնը։ Մեր հողի կանթեղին մէջ՝ լոյսը աղօտեցաւ, որովհետեւ օտարութեան մէջ մեր կանգնեցուցած եկեղեցիներն ու սրբավայրերը չափբեցուցինք ու չլեցուցինք մեր հայրերու դարաւոր հաւատքով և ջերմեանաշունչութեամբ։ Ինկառուած բան մը կայ մեր եկեղեցական կրօնքին մէջ, արմատախիլ զգացում մը, որ տակաւ կը կորսուի անտարբերութեան և օտարութեան ճշունչներուն մէջ։ Գաղութահայ մեր կեանքը յաջողեցաւ ապահովել նիւթը, բայց կարծես ի հեճուկս հողին։ Վերապրեցանք, սակայն չվերածընանք տակաւին։ Եւ այս է թերեւս բացատրութիւնը մեր ներքին տագնապներուն, որոնք կը ջլատեն մեր եկեղեցին և, յիսուհ տարիներ ետք, տակաւին թոյլ չեն տար որ ան վերագտնէ մեծ առաքելութեան իր ճամբան՝ հոգեւոր հայրենիքին առաջնորդողի իր կոչումը։

Նահատակ կը կոչենք մեր եկեղեցականութեան այն հոյլը, որ 1915-ին ջարդուեցաւ։ Նահատակ են՝ իրենց հաւատքին և տեսլիքներուն համար։ Նահատակ պիտի ըլլան մեզի՝ համար, երբ նոյն հաւատքն ու տեսլիքը, իրենց արիւնքով ողողուած մեր եկեղեցւոյ դաշտին մէջ իրեն հուճտ՝ արմատանան և վերածաղկին, երբ անթաղ մնացած իրենց օսկորները մասունք դարձած՝ վերապրին մեր սրտերու մասնատուփերուն մէջ։